

Elnarə Əkbər qızı İsayadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi
<https://orcid.org/0009-0000-4255-6654>
E-mail: elnare.i0171@gmail.com
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).230-233](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).230-233)

GƏNCLƏR ARASINDA DEVIANT DAVRANIŞIN SƏBƏBLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnara Akbar Isazade
lecturer at the department of Pedagogical psychology of
Azerbaijan State Pedagogical University

CAUSES AND CHARACTERISTICS OF DEVIANT BEHAVIOR AMONG YOUNG PEOPLE

Эльнара Акбар гызы Исазاده
преподаватель кафедры педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПРИЧИНЫ И ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Xülasə. Elmi məqalədə deviant davranışın səbəbləri və xüsusiyyətləri araşdırılır. Gənclərdə deviant davranışın formaları ardıcılıqla tədqiq edilir. Məqalədə müəllif tərəfindən gənclərdə aqressiv vəziyyətin xüsusiyyətləri öyrənilir. Müəllif qeyd edir ki, aqressiya başqa insanlara zərər vurmağa yönəlmiş fiziki və ya şifahi davranışda özünü göstərən deviant davranışın başqa bir formasıdır. Elmi məqalədə gənclər arasında deviant davranışın yayılmasına mənfi təsir göstərən amillər ardıcılıqla şərh edilir.

Açar sözlər: deviant davranış, motivasiya, psixi sağlamlıq, sosial sapmalar, davranış formaları, xarakter aksentuasiası

Abstract. The scientific article examines the causes and characteristics of deviant behavior. The forms of deviant behavior among young people are studied consistently. In the article, the author studies the characteristics of aggressive states among young people. The author notes that aggression is another form of deviant behavior that manifests itself in physical or verbal behavior aimed at causing harm to other people. The scientific article consistently sets out the factors that negatively affect the spread of deviant behavior among young people.

Key words: deviant behavior, motivation, mental health, social deviations, behavioral patterns, character accentuation

Аннотация. В научной статье рассматриваются причины и особенности девиантного поведения. Последовательно изучаются формы девиантного поведения у молодежи. В статье автор изучает особенности агрессивных состояний у лиц молодого возраста. Автор отмечает, что агрессия еще одна форма девиантного поведения, проявляющаяся в физическом или вербальном поведении, направленном на причинение вреда другим людям. В научной статье последовательно излагаются факторы, негативно влияющие на распространение девиантного поведения среди молодежи.

Ключевые слова: девиантное поведение, мотивация, психическое здоровье, социальные отклонения, поведенческие паттерны, акцентуация характера

Cəmiyyətimizdə müasir inkişaf mərhələsində gənclər arasında sosial, əqli və fiziki sapmaların sayının artması üçün çoxlu şərait mövcuddur.

Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus sosial sapma formaları və onun mövcudluğunun tarixi şərtlərin miqyası da var. Bunlar içərisində so-

sial, ekoloji, siyasi və mənəviləri fərqləndirirlər. Sosial sapmaların miqyası bizə konkret cəmiyyətin mənəvi ab-havasını, ondakı qanunçuluq və asayişin səviyyəsini, sosial qrupların birlik dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Hər hansı bir davranışı qiymətləndirmək onu hansısa norma ilə müqayisə etməyi nəzərdə tutur.

Rus tədqiqatçısı M.İ. Rojkov deviant davranışların motivasiyasını sosial və psixoloji amillərlə əlaqələndirir və onları dörd əsas qrupa ayırır:

- * şəxsiyyətin hüquqi və əxlaqi şüurundakı qüsurlar;

- * şəxsiyyətin tələbatlarının məzmunu;

- * şəxsiyyətin xarakterinin xüsusiyyətləri;

- * şəxsiyyətin iradi, emosional aləminin xüsusiyyətləri [2,s.67].

Deviant davranışın əsas qiymətləndirilməsi onun real dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilidir, çünki normanın əsas prinsipi insanın real mühitinə uyğunlaşma qabiliyyətidir. Bir insanın ətrafdakı reallıqla qarşılıqlı əlaqəsi beş yolla təmsil olunur: uyğunlaşma, mübarizə, ağırlı qarşıdurma, geri çəkilmə və məhəl qoyma. Gerçəkliyə müqavimət göstərməyə cəhd edən insan nifrət etdiyi reallığı məhv etməyə çalışır, şəxsi inanc və dəyərlərinə əsaslanaraq onu dəyişdirir.

Onun bütün problemləri reallıqda baş verən faktlardan qaynaqlandığı üçün məqsədinə çatmağın yeganə yolu reallıqla mübarizə aparmaq və sosial davranış normalarını pozan hərəkətlərdən maksimum fayda əldə etməkdir. Reallıqla belə qeyri-sağlam qarşıdurma psixi pozğunluqların əlamətidir. Bu sapmalara sahib olan gənclər qavrayış və anlayışının təhrif olunması səbəbindən reallığı düşmən kimi qəbul edirlər. Onlar ətrafındakı insanların hərəkətlərinin motivlərini adekvat qiymətləndirə və onları düzgün şərh edə bilməzlər.

Reallıqla qarşıdurma zamanı gənc şüurlu şəkildə reallıqla mübarizə aparır, deviant davranışı olan fərddə ağırlı qarşıdurma zamanı isə bu qarşılıqlı əlaqə variantı yeganə və məcburi hesab olunur. Məktəbdəki uyğunsuzluğu nəzərə alsaq onun ən çox yayılmış mənbəyi təbiətdə keçici olan davranışın patoloji olmayan formasıdır. Psixoloqlar hesab edirlər ki, uşaq psixikasının gənc yaşda inkişafı iki mərhələdən ibarətdir: mənfi (12-15 yaş) və müsbət (16-18 yaş).

Birinci mərhələdə gənclər özlərini başqaları ilə müqayisə etməyə çalışırlar. İkinci mərhələdə isə onların sosiallaşması baş verir. Onlar

mənəvi dəyərlərlə tanış olur və həyat qaydalarını inkişaf etdirirlər [7]. Təbii ki, bu bölgü şərtli-dır, lakin deviant davranışın qeyri-patoloji formasını düzəltmək üçün pedaqoji və sosial tədbirlər seçilərkən bu mərhələlər nəzərə alınmalıdır. Lakin deviant davranışın patoloji formaları müəllim və həkimlərdən iradi səylər tələb edir.

Müasir cəmiyyətdə davranışın hər iki formasının diaqnostikası çox mürəkkəb və vacibdir. Davranış reaksiyalarının patoloji təbiətini qiymətləndirmək üçün A.E. Liçko tərəfindən təklif olunan meyarlardan istifadə etmək lazımdır. Meyarlar arasında ümumiləşdirmələrə meylli pozuntuların və fərdin davranış problemlərinin getdikcə dərinləşən sosial uyğunsuzluğuna səbəb olan intensivliyi vurğulamaq olar. Patoloji formalar xarakter xüsusiyyətləri həddindən artıq intensivləşəndə və tez-tez xarakter aksentuasiyası səbəbindən təzahür edir. Belə bir vəziyyətdə başqalarına müqavimət göstərən müəyyən bir psixogen təsir növünə münasibətdə zəif tərəf aşkarlanır.

Beləliklə, deviant davranış psixi sağlamlıq və əxlaqi və etik normalardan kənara çıxan davranışlara bölünür. İkincisi, internetdə deviant davranış kimi sosial patologiyanın müxtəlif formalarında: sərxoşluqda, narkomaniyada və s. hallarda özünü göstərir. Müəyyən normaların pozulmasından asılı olaraq deviant davranış beş növə bölünür: *delikvient (qanunsuz hərəkət)*, *addiktiv (asilılıq yaradan)*, *patoxarakteroloji*, *psixopatoloji*, *hiper qabiliyyətli*.

Delikvient (latınca – deliktum – qanunsuz hərəkət, ingiliscə – delinquency- qanunu pozma, günahkarlıq)deviasiya fərdlərin antisosial, qanunsuz davranışlarıdır ki, bunlar həm ayrı-ayrı vətəndaşlara, həm də bütünlükdə cəmiyyətə böyük ziyan vura bilər. **Delinkvient davranış** cəmiyyət məsuliyyətinə cəlb olunan bir hərəkət növüdür. O, sadə əylənmək istəyi ilə təzahür edə bilər, lakin belə bir hərəkət çox ağır cəzalandırıla bilər. İnternetdə delinkvient davranışlar da geniş yayılmışdır.

Addiktiv (ingiliscədən – addiction – zərərli vərdiş, meyl kimi tərcümə olunur) davranış insanın müxtəlif vasitələrin (psixikaya təsir edən farmakoloji və qeyri-farmakoloji maddələr) köməyi ilə öz real psixi vəziyyətindən qaçmağa meyl etməsidir. **Addiktiv davranış** qadağan olunmuş maddələrin istifadəsində ifadə olunan zərərli vərdiş ola bilər. O, psixi vəziyyəti elə bir də-

rəcədə dəyişdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu zaman insanda ondan fiziki asılılıq yaranır.

Müasir konsepsiyalardan birinə görə, tamamilə sağlam bir insanın vəziyyəti ilə əlil bir insanın vəziyyəti arasında keçid spektri mövcuddur. Məhz addiktiv davranış da sağlamlıqdan əlilliyə gedən yoldakı mərhələlərdən biridir.

Addiktiv davranış üsullarından istifadə edilən maddələrin istifadəsi yolu ilə psixikanın vəziyyətini dəyişdirərək və ya diqqəti cəlb edən obyektlərə yönəldilməsi ilə reallıqdan qaçmaqdan asılı olmayaraq insanda intensiv emosiyalar yaranır. Bütün bunlar onu o qədər ovsunlayır ki, insan öz həyatını müstəqil idarə etməyi dayandırır, aciz qalır, çünki iradəsi zəifləyir və ona aludəçiliyə müqavimət göstərmək şansı vermir. Adətən insan ağır sosial-iqtisadi şərait, çoxsaylı sayda məyusluqlar, evdə və işdə münafişələr, qohumlarının itkisi səbəbindən asılılıq vəziyyətində olur. Asılılıq vəziyyətinə meylli bir insanın əsas motivi darıxdırıcı, monoton, laqeyd, məmnun olmayan bir ruh halının çevrilməsidir. Monoton həyat tərzinə görə varlıq maraqsızlaşır. Asılılıq davranışı olan insanlar bəzi psixoloji xüsusiyyətlərə malikdirlər:

1. Gündəlik həyatda çətinliklərə dözümlülük azalır, lakin böhran vəziyyətləri yaxşı keçir.
2. Zəhəri təzahür edən üstünlüklərlə birləşən gizli aşağılıq kompleksi meydana çıxır, sosiallıq yaranır.
- 3/Yalan danışmaq vərdişi yaranır.
- 4/ Başqalarını günahlandırmaq, onların günahı olmadığını başa düşməkdə məqsəd yaranır.

- 5/ Qərar verməkdən qaçmaq istəyi formalaşır.

Addiktiv (narkomanın) təbii adaptiv imkanlarının pozulmasının ilk əlaməti psixoloji diskomfortdur. Hər bir insan həyatında əhval dəyişikliyi ilə qarşılaşır, lakin hər kəs onlara fərqli reaksiya verir və öhdəsindən gəlir. Bəziləri özlərinə sahib ola bilər, həmçinin baş verənlərə görə məsuliyyət daşıya və qərar verə bilər. Bəziləri isə əhval-ruhiyyənin qısamüddətli dəyişməsinin öhdəsindən gələ bilmirlər. Bu insanlar frustrasiyaya qarşı dözümsüzdürlər, psixoloji rahatlıqlarını bərpa etmək üçün aludəçiliyi (addiktiv) seçirlər.

E.N. Podkovko asılılığın cəlbədicisi olduğuna inanır, çünki o, ən az müqavimət yoludur. Asılılıq mexanizmi sayəsində psixi vəziyyəti dəyişən maddələrin köməyi ilə insan öz əhvalını dəyişir. Elə buna görə də, emosional cəhətdən

qeyri-sabit yaşda orta məktəb şagirdləri alkoqol, narkotik və zəhərli maddələrdən istifadə etməyə başlayırlar. Həmçinin onlar da qumar oynamağa başlayırlar [6].

Aqressiya başqa insanlara zərər vurmağa yönəlmiş fiziki və ya şifahi davranışda özünü göstərən deviant davranışın başqa bir formasıdır. O, həm birbaşa, həm də dolaylı formalarda özünü göstərir. Dolaylı aqressiya şəxsi düşmənçilik, sarkazm və ya istehza altında gizlənə bilər ki, bu da rəqibə təzyiq göstərir. Bu, əksər gənclərdə müşahidə olunur.

Amerikalı psixoloq Ann Darki aqressiv hərəkətlərin aşağıdakı növlərini müəyyən etmişdir: 1/ fiziki aqressiya və ya hücum; 2/ pis niyyətli dedi-qodular, zarafatlar, qəzəblənmələr, qışqırmaq, ayaqları tapdalamaq; 3/ qıcıqlanmaya meyl; 4/ neqativizm passiv müqavimətdən aktiv mübarizəyə qədər müxalifət davranış modelidir; 5/ inciklik; 6/ inamsızlıq və ehtiyatla başlayan və bütün insanların zərər vürməsi və ya onu planlaşdırması ilə bitən şübhə; 7/ hədə-qorxu, söyüş və s.-nin cavablarının həm forması, həm də məzmunu vasitəsilə mənfi hisslərdə ifadə olunan şifahi aqressiya.

Cinsi yetişkənlik gizli aksentuasiyanın təzahürü üçün təxribatdır. Bu zaman orta məktəb şagirdi yeniyetməlik dövrünə, yetkinliyə keçərkən yaşadığı çətinliklərdən çox təsirlənir. Bütün bunlar psixikanın, təfəkkürün və qavrayışın yenidən qurulması ilə müşayiət olunur.

Deviant davranışın təzahürləri də şəxsiyyət pozuntularıdır. Birinci növ pozuntu çətin və ya konflikt vəziyyətində olan bir insanın öz həllini tapa bilmədiyi zaman özünü göstərir. Münafişə vəziyyətindən qaçmaq üçün o, "mən"i ilə ona travma verən mühit arasındakı əlaqəni kəsə bilər. Belə bir boşluq insanı mühitdən ayırır və son nəticədə şəxsiyyətin yadlaşmasına gətirib çıxarır. Əgər "mən"in özünün yadlaşması, öz bədəninin hissiyyatının itirilməsi, habelə hər hansı bir məlumatın mənasının itirilməsi varsa, burada şəxsiyyətsizləşmə baş verir. Şəxsiyyət pozuntusunun ikinci növü ümitsizlik vəziyyət və ruhun böhranı ilə müşayiət olunan şiddətli melanxoliya kimi başa düşülən depressiyadır. İnsan depressiya vəziyyətində olanda vaxt onun üçün çox yavaş gedir, tez yorulur və performans aşağı düşür. Şiddətli depressiya intihar cəhdlərinə səbəb ola bilər.

Gənclər arasında deviant davranışın yaranmasına təsir göstərən mühüm amillərdən biri valideynlərin övladlarının inkişafına və uğurlarına maraq göstərməməsidir. Onlar məsuliyyəti təhsil müəssisələrinin üzərinə ata bilirlər. Lakin onlar da öz növbəsində müasir gənclərin çətin problemlərinə cavabdeh olmağı bacarmır, lakin həmişə onlara kömək edə bilmirlər. Valideynlərin daimi yorğunluğu və əsəbiliyi, orta məktəb şagirdinin problemlərinə biganəliyi, onların acizliyi və gələcəklə bağlı narahatlıq kimi problemlərlə müasir gənclər qarşılaşa bilirlər.

Aparılan araşdırmalara əsasən məlum olub ki, bir çox valideynlər övladlarına qarşı aqressiv davranırlar və aqressivliyin 17%-i sərt xarakter daşıyır. Statistika görə, hər il 2000-dən çox gənc evdə zorakılıq səbəbindən intihara cəhd edir [7]. Son zamanlar gənclərin sağlamlığı getdikcə pisləşdiyindən və pis vərdişlər meydana çıxdığı üçün artan narahatlıq və həyəcan təbili çalınır. Bu gün orta məktəb şagirdlərinin alkoqol və narkotikdən istifadə səviyyəsi kritik səviyyədədir.

Bu tendensiya artarsa, nəticələr geri dönməz ola bilər. Gənclərin sosial uyğunsuzluğu ölkədəki həyatın sosial-iqtisadi şəraiti, əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi, gələcəyə dair qeyri-müəyyənlik, hərbi əməliyyatlarda iştirak təhlükəsi, insan həyatının dəyərsizləşməsi səbəbindən də yarana bilər. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı gəncin psixikasına, xüsusən

də uşaqların asanlıqla zədələnən psixikasına təzyiq göstərir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı gənclərin ətrafdakı reallıqdan qaçmağa çalışmasının səbəblərini üç əsas qrupa ayırır: a/ ailə problemləri, zəif tərbiyə, valideyn nümunəsi; b/ şəxsi amillər, o cümlədən narahatlıq, depressiya, emosional qeyri-sabitlik, aşağı özünüqiyimləndirmə, insanlara həddindən artıq etibar etmək və s.; c/ fərdin mənsub olduğu qrupun qəbul edilmiş davranış normalarından ibarət sosial-mədəni amillər.

Müxtəlif qurumlar tərəfindən gənclərə psixoloji yardımların göstərilməməsi istiqamətində fəaliyyətlər səmərəli şəkildə həyata keçirilmir. Bu, müxtəlif təşkilat və idarələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin və işinin əlaqəli olmaması, gənclərə yardım göstərilməsi ilə bağlı zəif qurulmuş informasiya şəbəkəsi, pedaqoji dəstək problemlərinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi ilə əlaqədardır.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı gənclər arasında deviant davranışın yaranmasına təsir göstərən amilləri araşdırmaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə deviant davranışın səbəbləri və xüsusiyyətləri araşdırılır. Gənclərdə deviant davranışın formaları ardıcılıqla tədqiq edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Çələbiyev, N.Z. Ailə psixologiyası. -Bakı: Mütərcim, -2015. -422 s.
2. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантными поведениями. / Под ред. М.И. Рожкова -М.: Владос, -2003. -67 с.
3. Змановская, Е.В. Девиантное поведение личности и группы: учеб.пос-е. -СПб.: Питер, -2011. -352 с.
4. Ковальчук, М.А. Девиантное поведение. Профилактика, коррекция, реабилитация / М.А. Ковальчук, И.Ю. Тарханова. – Санкт-Петербург: ВладосПресс, 2010. – 288 с.
5. Максимова, Н.Ю. Психология девиантного поведения / Н.Ю.Максимова. – Москва: Лебедь, 2011. – 515 с.
6. Подковко, Е.Н. Социально-педагогические условия организации деятельности социального педагога с подростками девиантного поведения /Е.Н. Подковко, Н.Г. Селезнева // Психология, социология и педагогика. – 2012. – № 5. – С. 34-39.
7. Простяков, В.В. Психолого-педагогические причины и условия, влияющие на формирование девиантного поведения несовершеннолетних /В.В. Простяков // Юридическая психология. – 2011. – № 1. – С. 24-26.

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2025.